

JOACHIM DIEC
Uniwersytet Jagielloński

Ideowe korzenie Czarnej Sotni

Recepcja zjawiska

Dla rosyjskiej myśli politycznej i historycznej refleksji Czarna Sotnia stanowi bardzo wyrazisty archetyp, model ideologiczny i mentalny. Związki czarnosecińskie stały się synonimem antysemityzmu, skrajnego nacjonalizmu i reakcji. Literatura na ten temat nie należy do najbogatszych, chociaż próby badawczego ujęcia zjawiska prawicowych związków z początku XX w. miały miejsce w ZSRR okresu międzywojennego¹, a także fragmentarycznie w latach 70. i 80. ubiegłego wieku². Obraz Czarnej Sotni w tych opracowaniach był, rzecz jasna, poważnie zniekształcony i podporządkowany ideologicznym celom komunistycznych władz.

Najwięcej, co zrozumiałe, dla jego obiektywnego opisu i analizy uwarunkowań poczyniono w Rosji postradzieckiej. Pewne znaczenie posiada również dokonana przez Waltera Laqueura celna analiza rozwoju nacjonalizmu rosyjskiego na przełomie lat 80. i 90., gdzie znajdujemy także refleksje na temat hi-

¹ Zob. pr. Б. Бруснянин, *Черная сотня на фабриках и заводах Петербурга в годы реакции. Материалы по истории рабочего движения*, „Красная Летопись”, 1929, № 1 (28), s. 154-181, № 2 (29), s. 151-172; Н. Ростов, *Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых*, Москва 1930; Г. Костомаров, *Черная сотня под флагом религии в 1905 г.*, Москва 1931.

² Zob. pr. В. В. Комин, *История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России*, Калинин 1970; *Непролетарские партии в России*, ред. И. И. Минц, Москва 1984; *Политические партии в России в период революции 1905-1907 гг.: Количественный анализ. Сборник статей*, ред. А. П. Корелин, Москва 1987.

storycznych uwarunkowań tych tendencji³. Wśród powstałych już w XXI stuleciu opracowań na plan pierwszy wysuwa się niewątpliwie erudycyjna monografia Siergieja Stiepanowa, rozprawiająca się z mitami na temat działalności związków czarnosecińskich i oparta na licznych udokumentowanych faktach⁴. Mocną stroną tego opracowania jest (obserwowana także u nieco bardziej publicystycznego w swym stylu Laqueura) umiejętność trafnej syntezy, ukazania paraleli pomiędzy historycznymi, klasycznymi formami zjawiska sprzed stulecia i współczesnymi losami spadkobierców doktryny.

Powstanie i działalność związków czarnosecińskich

Gdy mówimy o fenomenie Czarnej Sotni, mamy na myśli przede wszystkim związki o charakterze monarchiczno-nacjonalistycznym, które zaczęły powstawać po rewolucji z 1905 r. i manifeście październikowym. Kojarzone są one z zajadłą wrogością wobec wszelkich ruchów lewicowych i rewolucyjnych, tendencją do rewitalizacji społeczeństwa stanowego, skrajnym reakcjonizmem w kwestii zachowania monarchii, fundamentalistycznym prawostawiem, a także – co zresztą podkreśla się najczęściej – etnicznym nacjonalizmem połączonym z agresywnymi wybuchami antysemityzmu.

Za symboliczną datę zainicjowania ruchu czarnosecińskiego przyjąć można 16 (29) stycznia 1901 r., gdy w petersburskiej redakcji dziennika „Новые Времена” ustanowiono statut literacko-artystycznego stowarzyszenia o nazwie Zgromadzenie Rosyjskie (Русское Собрание)⁵. Grupa ta, pod przewodnictwem Dmitrija Pietrowicza Golicyna i Nikołaja Aleksandrowicza Engelhardta, z czasem przybrała charakter politycznego klubu, który pisał petycje do monarchy i zajmował się propagandą w prasie.

W bardziej jednak dosłownym sensie Czarna Sotnia jako ruch polityczny wraz z całym aparatem oddziaływania, także fizycznego, rozpoczęła się zasadniczo od powołania 24 kwietnia (8 maja, według kalendarza juliańskiego) 1905 r. Rosyjskiej Partii Monarchicznej (Русская Монархическая Партия). W listopadzie weszła ona w skład szerszego ruchu zwanego Wszechnarodowym Związkiem Rosyjskim (Всенародный Русский Союз)⁶. Inicjatorami powstania

³ W. Laqueur, *Black Hundred. The Rise of the Extreme Right in Russia*, New York 1993. Wydanie rosyjskie ukazało się w rok później: У. Лакер, *Чёрная сотня. Происхождение русского фашизма*, Москва 1994.

⁴ С. Степанов, *Чёрная сотня. Что они сделали для величия России*, Москва 2013.

⁵ Рог. А. Д. Степанов, *Чёрная сотня. Взгляд через столетие*, Санкт-Петербург 2000, s. 10.

⁶ Stiepanow jako najważniejsze ugrupowania wchodzące w skład Związku wymienia: „РМП, Союз Русских Людей (СРЛ), Кружок москвичей, Общество хоругвеносцев,

związku byli gen. Nikołaj Pawłowicz Ignatjew (1832-1908) oraz znacznie odeń popularniejszy Władimir Andriejewicz Gringmut (1851-1907), znany publicysta gazety „Московские Ведомости”. Charakter tej megaorganizacji był zróżnicowany. O ile Ignatjew był przede wszystkim zwolennikiem panslawizmu i rosyjskiej wielkomocarstwowości, Gringmut podkreślał niezbywalne znaczenie monarchii. Ze Statutu WZR, w myśl przewodniego hasła: „За віарę, Цара і Ойчызнę”, można wyabstrahować kilka zasadniczych postulatów, które jednoczyły wszystkie zrzeszone w nim ugrupowania:

1. Manifest październikowy nie może być traktowany jako konstytucja, a tym samym nieograniczona władza monarchy trwa nadal bez zmian.
2. Rosja pozostaje niepodzielną całością pod przywództwem samodzielnego Cara.
3. Pod żadnym pozorem nie wolno dopuścić do zwołania Konstytuanty.
4. Rządy silnej ręki i porządek prawny powinny zostać zaprowadzone przez władzę wszystkimi dostępnymi jej środkami zgodnymi z prawem⁷.

Kolejną z ważnych organizacji czarnosecińskich był w nie mniejszym stopniu monarchistyczny Związek Narodu Rosyjskiego (Союз Русского Народа). Powstał w końcu 1905 r., już po manifeste październikowym, z inicjatywy osób o wielce odmiennej profesji: skrajnego zwolennika absolutyzmu lekarza Aleksandra Iwanowicza Dubrowina (1855 - prawd. 1921), malarza Apołłona Apołłonowicza Majkowa (1866 - prawd. 1917) oraz ihumena Arseniusza (właśc. Stepana Fiedotowicza Aleksiejewa, 1845-1913). Związek funkcjonował do 1917 r., wydając stosunkowo popularne pismo „Русское Знамя”. W 1908 r. organizacja przeżyła rozłam, gdy grupa bardziej umiarkowanych i, co najważniejsze, stricte państwowotwórczych działaczy odeszła ze związku, tworząc własne ugrupowanie pod nazwą Związek św. Michała Archanioła (Русский Народный Союз им. Михаила Архангела).

Rozłamowcy pod przywództwem Władimira Mitrofanowicza Puriszkiwicza, w odróżnieniu od grupy Dubrowina, godzili się z ograniczonym parlamentaryzmem, próbując z jednej strony iść z duchem czasu, z drugiej zaś prowadzić walkę polityczną tam, gdzie mogła ona być skuteczna, czyli w ławach Dumy Państwowej. Puriszkiwiczowi popularności dodał fakt przygotowania i uczestnictwa (wraz z księciem Feliksem Jusupowem) w zabójstwie Grigorija Rasputina, oskarżanego o kompromitowanie dworu.

Добровольная народная охрана, Общество Русских Патриотов, Московский Союз Русского Народа (СРН), Союз законности и порядка, Сусанинский кружок, Союз землевладельцев”; cyt. za: *Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917* [w:] А. Д. Степанов [et al.], *Институт русской цивилизации*, Москва 2008, [online:] <http://interpretive.ru/dictionary/961/word/vsenarodnyi-ruskii-soyuz>, 17 II 2014.

⁷ *Устав Всенародного Русского союза*, Москва 1906.

Jeszcze większą rolę w rozwoju idei czarnosecińskich odegrał Wszechrosyjski Związek Narodowy (Всероссийский Национальный Союз). Podobnie jak Związek Narodu Rosyjskiego stanowił zjednoczenie mniejszych stronnictw, a także frakcji Dumy. Wśród wybitnych członków organizacji warto wymienić Siergieja Wasiljewicza Ruchłowa, przewodniczącego związku i członka Rady Państwa, jego następcę i parlamentarzystę Piotra Nikołajewicza Bałaszowa, księcia Aleksandra Pietrowicza Urusowa, Anatolija Sawienkę, Siergieja Michajłowicza Bogdanowa, Wasilija Witaljewicza Szulgina (który dożyje lat 70. i z podziwem dla sukcesów ZSRR opíše zmiany w kraju z perspektywy człowieka XIX w.), przede wszystkim jednak głównego ideologa i znanego publicyisty, Michaiła Osipowicza Mieńszykowa, publikującego najpierw w gazecie „Неделя”, następnie zaś w najpoczytniejszym organie prawicy – piśmie „Новые Времена”. Związek, ze względu na terror bolszewicki, stracił możliwość prowadzenia działalności praktycznie od razu po przewrocie październikowym. Mieńszykowa rozstrzelano po krótkim procesie w 1918 r., losy wielu innych członków okazały się równie tragiczne, chociaż zdarzały się, jak w przypadku Szulgina, pewne wyjątki.

Główne idee czarnoseciństwa

Wśród różnorodnych idei związków czarnosecińskich – we Wszechrosyjskim Związku Narodowym toczyły się liczne dyskusje na tematy polityczne i poważne różnice zdań w nieraz fundamentalnych kwestiach były na porządku dziennym – wymienić można bez trudu kilka najważniejszych.

Po pierwsze, niemal wszystkie ugrupowania utożsamiane z hasłem Czarnej Sotni podkreślały silny związek z prawostawiem i z rosyjską kulturą religijną. Członkami i duchowymi przywódcami wielu ugrupowań byli wybitni duchowni, tacy jak archimandryta Arseniusz, należący do współzałożycieli Związku Narodu Rosyjskiego, znaczący teolog arcybiskup Antoni (Chrapowicki)⁸, biskup Hermogenes (Dołganow), biskup Ewłogiusz (Gieorgijewski), archimandryta Witalij (Maksymenko), hieromonach Heliodor, protojerej Joann Wostorgow, Wasilij Iwanowicz Bieławin – honorowy członek Związku Narodu Rosyjskiego i późniejszy patriarcha Tichon czy wspomniany św. Jan z Kronsztadu. Udział duchowieństwa w organizacjach, których celem było zachowanie prawostawia jako dominanty kulturowej Rosji wydaje się zrozumiały. Z drugiej jednak strony fakt ten stał się dodatkowym czynnikiem motywacyjnym w eksterminacji duchowieństwa przez władze bolszewickie.

⁸ Zob. Д. Романовский, *Антоний Храповицкий. Философия, богословие, культура*, Краков 2013.

Innym niezwykle istotnym postulatem, podkreślanym przez wszystkich bez wyjątku czarnosecińców, nade wszystko zaś przez środowisko Wszechnarodowego Związku Rosyjskiego Gringmuta, było zachowanie monarchii bądź to w wersji bezwarunkowego absolutyzmu (frakcja Dubrowina), bądź w wariacie parlamentarnym. Postulat ten był zrozumiały na tle doświadczeń państwa rosyjskiego: obawiano się, że rezygnacja z mocno zaznaczonej monarchii wprowadzi zamęt w głowach ludu, osłabi aparat państwa i doprowadzi do zgubnych w skutkach wstrząsów społecznych.

Na krótko przed śmiercią Gringmut, który wywodził się z rodziny niemieckich luteranów, założył Rosyjski Związek Monarchiczny (Русский Монархический Союз), który przedłużał działalność WZR. W programowym tekście *Kierownictwo czarnosecińca-monarchisty* (Руководство черносотенца-монархиста) Gringmut definiuje tam najistotniejsze problemy ówczesnej Rosji i sposoby przeciwdziałania zagrożeniom. Do wielce znaczących fragmentów programu należy jego część negatywna, tj. lista wrogów państwa, których kolejność rzuca sporo światła na korzenie rodzącego się ruchu:

1. Konstytucjoniści.
2. Demokraci.
3. Socjaliści.
4. Rewolucjoniści.
5. Anarchiści.
6. Żydzi⁹.

Nawet pobieżny rzut oka na powyższą listę w bardzo jasny sposób pokazuje, że zachowanie monarchii absolutnej stanowiło dla większości czarnosecińców imperatyw większej wagi niż niechęci o podłożu narodowościowym. Dlaczego konstytucjonalizmu obawiano się bardziej niż socjalizmu, który przecież okazał się bezwzględny niszczycielem dla samego ruchu, jak i całego imperium, o Cerkwi nie wspominając? Przypuszczalnie chodziło o fakt, że konstytucjonalizm całkowicie zmieniał hierarchię wartości, podporządkowując kwestie państwowe racjonalnemu osądowi obywateli, podczas gdy obóz konserwatywny postrzegał je w świetle irracjonalnych procesów, których ani jednostka, ani stowarzyszenie obywatelskie nie potrafi ogarnąć.

Najbardziej dojrzałą formą myśli politycznej czarnosecińców były pisma członków Wszechrosyjskiego Związku Narodowego, głównie Michaiła Mieńszykowa, który wskrzesza jeszcze inną ideę prawicowej retoryki: powrót do społeczeństwa stanowego. Konkretnie chodzi tu o stanowy korporacjonizm, podział społeczeństwa na wewnętrznie solidarne grupy pracujące na rzecz wspólne-

⁹ В. Грингмут, *Руководство черносотенца-монархиста*, „Монархист” [b.d.], <http://monarhist-spb.narod.ru/RP/Grigmunt/Grigmunt-1.htm>, 27 II 2014.

go dobra¹⁰. Jest to skrajnie konserwatywna cecha czarnosecińskiego myślenia. Z drugiej jednak strony odnajdujemy w nim znaczący odcień „ludowości”, obcy konserwatywnym liberałom czy klasycznym monarchistom. Zwrócenie się czarnosecińców ku tradycji chłopskiej jest charakterystyczną cechą nowej już, XX-wiecznej prawicy. Gdy elity przestały być gwarantem ciągłości tradycji, zwróciła się ona ku niższym warstwom społeczeństwa, w których próbowano się dopatrywać zachowania zdrowych narodowych cech.

Ideologia WZR najwyraźniej chyba ze wszystkich wymienionych ugrupowań akcentowała także stosunkowo nowy, przynajmniej na pierwszy rzut oka, element ideologii agresywnej prawicy w Rosji. Był nim skrajny, izolacjonistyczny nacjonalizm, którego konsekwencję stanowił wyrazisty i konsekwentny antysemityzm. Osip Mieńszykow w swych programowych pismach snuje wizję Rosji dla Rosjan. Jest nawet na tyle zdeterminowany, by zaproponować szeroką autonomię lokalną, byle tylko nie rozciągać pełnych praw obywatelskich na środowiska mniejszościowe. W szczególności dotyczyło to Żydów, których publicysta wyraźnie się obawiał. Był przekonany, że nawet Żydzi naturalizowani w sytuacji wyboru będą bronili praw pozornie uciskanej mniejszości. O ile Żydzi pozbawieni praw, żyjący w tzw. strefie osiedlenia (*черта оседлости*) nie byli dla Mieńszykowa i większości czarnosecińców jakimś poważnym problemem, to znacznie groźniejsi w opinii obozu czarnosecińskiego byli Żydzi zasymilowani, odszczepieńcy, którzy z łatwością wchodzili w środowisko chrześcijańskie i zarżali je obcymi dlań kategoriami myślenia.

Niechęć wobec Żydów miała w środowisku czarnosecińskim zasięg powszechny, była jednak niewątpliwie skierowana nie tyle przeciwko ich religijnej czy kulturowej tradycji, co raczej przeciwko powszechnej w środowisku żydowskim kontestacji państwa rosyjskiego, wyrażającej się chociażby w uczestnictwie w lewicowych ruchach rewolucyjnych. Święty Jan z Kronsztadu, członek honorowy Związku Narodu Rosyjskiego, potępiając żydowski pogrom w Kiszyniowie, stwierdził jednocześnie, iż prawdziwymi winowajcami zająć są sami Żydzi, prowokujący poprzez agitację i finansowe wsparcie rosyjskich chuliganów do działalności rewolucyjnej. To właśnie Żydzi, zdaniem duchownego, poprzez ewidentne wsparcie tychże najgorszych elementów mieli stanowić właściwe źródło destrukcyjnej rewolucji z 1905 r.: „Kiedy wszystko to się zakończy? Kiedy Pan ukarze warchołów, zabójców i podpalaczy? Wydaje się, że w Sodomie i Gomerze żyli lepiej niż czynią teraz w Rosji niektórzy! Lecz wszystkiemu winni są Żydzi, którzy podpłacili naszych chuliganów, by zabijali, grabili, nękali Rosjan pożarami”¹¹.

¹⁰ М. О. Меньшиков, *Письма к русской нации*, [b.m.w.] 1907, [online:] <http://www.odigitria.by/2012/09/17/soslovnij-stroj-m-o-menshikov/>, 27 II 2014.

¹¹ „Чем все это кончится? Когда Господь накажет крамольников, убийц и поджигателей? Кажется, в Содоме и Гоморре жили лучше, чем ныне в России

Ideologia czarnosecińska, szczególnie w wydaniu WZR, była zatem zdecydowanie ksenofobiczna w sensie polityczno-prawnym i nie dopuszczała zasady równouprawnienia narodów wewnątrz państwa. Tym samym podzielała problem idei każdego imperium, które stanowi formę hybrydalną pomiędzy monoetnicznym państwem narodowym a państwem uniwersalnym, lub też, wedle terminologii Karla Poppera, zinstytucjonalizowaną formą „społeczeństwa otwartego”. Imperium ma być wprawdzie domem dla wielu kultur, jednak w praktyce zawsze wymaga kultu ołtarza Cezara. Przed analogicznym dylematem stali czarnosecińcy: z jednej strony pragnęli wielkiej Rosji, lecz z drugiej nie tolerowali konsekwencji tej wielkości.

Zdarzały się jednak wypadki pogłębionej refleksji na ten temat, która w konsekwencji zmierzała ku wyborowi etniczno-kulturowej homogeniczności, nawet za cenę utraty części terytorium. Dla przykładu, ważny działacz WZR, Paweł Iwanowicz Kowaliewskij, autor rozprawy *Rosyjski nacjonalizm i narodowe wychowanie w Rosji* (*Русский национализм и национальное воспитание в России*) twierdził, że zagarnięcie terytoriów Rzeczypospolitej stało się fatalnym w skutkach krokiem, prowadzącym ku wchłonięciu obcoplemieńców (*inorodców*), w tym Żydów, którzy w żadnym wypadku nie mogą być traktowani jako element rdzennie rosyjski, pojawili się bowiem po rozbiorach Polski. Podobnie Polacy stanowią społeczność działającą destrukcyjnie na imperium, jak i na całą wspólnotę słowiańską. Kowaliewski zatem wyraźnie nie życzył sobie obecności Polski, a tym bardziej Żydów w składzie państwa rosyjskiego¹².

Ksenofobia, odmowa pełni praw dla mniejszości i jawny antysemityzm, pomimo że stanowią oczywiste cechy ideologii związków czarnosecińskich, zostały jednak w dyskursie publicystycznym poddane znacznemu wyolbrzymieniu. Po pierwsze, trzeba sobie bowiem zdawać sprawę, że liczne pogromy, w tym słynny pogrom kiszyniowski z 1903 r., w którym postradały życie 43 osoby, miały miejsce jeszcze przed powstaniem czarnosecińskich związków, a tym samym nie mógł zostać zainicjowany przez ich liderów. W 1905 r. doszło do aż 690 pogromów, podczas gdy po dwóch latach, gdy rozwinęła swą działalność Czarna Sotnia, pogromy praktycznie ustały. Czarnosecińcy specjalizowali się raczej w zbrodniach „chirurgicznych”: zabijano deputowanych do Dumy (zamach na Michaiła Jakowlewicza Hercensteina czy Grigorija Borysowicza Iołłosa) lub działaczy partii lewicowych. Byli także inicjatorami procesu Mendla Bejlisa, którego oskarżono o rytualny mord na prawosławnym dziecku, Andrieju Juszczińskim.

живущие некоторые люди! Но по всему виновники – евреи, подкупившие наших хулиганов убивать, грабить, изводить пожарами русских людей”; cyt. za: *Письма о протоиерея Иоанна к Игумении Таисии, Синодальная типография, Санкт Петербург 1909, s. 78, tłum. moje – J. D.*

¹² П. И. Ковалевский, *Русский национализм и национальное воспитание в России*, Москва 2006, s. 99-100 (wyd. 1: Санкт-Петербург 1912).

Po drugie, agresywne antylewicowe nastroje nie charakteryzowały jedynie środowiska wielkoruskiego i prawosławnego. Trzeba pamiętać, że do związków czarnosecińskich należał na przykład Muzułmański Związek Narodu Rosyjskiego z Tatarów Kazańskich (Мусульманский Союз Русского Народа из Казанских Татар), a politycznie po drodze z czarnosecińcami było także nawet syjonistom, których idea wydzielenia narodu żydowskiego, jego izolacji, a w optymalnej wersji stworzenia państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie współgrała z politycznymi planami WZR.

Inspiracje

Opisane pokrótce idee związków czarnosecińskich nie pojawiły się w ideologicznej próżni, posiadały bowiem oczywiste zakorzenienie w zjawiskach wcześniejszej myśli politycznej w Rosji, których wskazanie nie stanowi wielkiego problemu, szczególnie jeśli proces analizy prowadzony jest przez pryzmat zawartych w programowych dokumentach i politycznej praktyce związków idei ruchu czarnosecińskiego. Jak słusznie wskazuje Laqueur, spośród nich na plan pierwszy wychodzi promowana już w pierwszej połowie XIX stulecia ideologia konserwatywnych biurokratów, w tym triada Ministra Edukacji imperium, Siergieja Uwarowa, który w notatce przedstawionej Mikołajowi I wyraźnie wskazuje, że pomimo konieczności modernizacji zachowanie tożsamości państwa możliwe jest tylko dzięki prawosławiu, samowładztwu i ludowości. Chodziło przecież nie tylko o to, że ideowe nowinki z Zachodu posiadały obce pochodzenie, lecz przede wszystkim o fakt, że „podwazały wiarę w Boga i monarchię”¹³.

Idea prawosławia należy do najstarszych identyfikatorów kultur wschodniosłowiańskich i w rosyjskiej myśli politycznej obecna była od samego początku jej istnienia. Szczególnie nośną okazała się już podczas formułowania przez mnicha Filoteusza doktryny Moskwy – Trzeciego Rzymu, której eschatologicznym przesłaniem była utrwalenie odpowiedzialności monarchy moskiewskiego za losy Kościoła w nadchodzących wiekach. W XIX stuleciu słowianofile po raz pierwszy połączyli ideę jedynej prawdziwej wiary z ideą opartego na doskonałych więziach społecznych państwa. Jak stwierdzi klasyk słowianofilstwa Konstantin Aksakow, wyższość rosyjskiej tradycji politycznej nad zachodnią polega na tym, że Rosjanie ochraniają swą władzę dobrowolnie, postrzegając w rebeliancie niewolnika płaszcącego się przed bożyszczem buntu. Naród, który przed wiekami wybrał swą władzę, dobrowolnie dostąpił też łaski wyboru jedynej prawdziwej

¹³ W. Laqueur, *op. cit.*, s. 24.

wiary: „zarówno prawdziwa, jak i fałszywa droga wiary przypadła w udziale komu należy: pierwsza – Rusi, druga – Zachodowi¹⁴.

Bardziej dojrzałą formę kwestia prawosławnego charakteru państwa przyjmuje w traktatach Fiodora Iwanowicza Tiutczewa, znanego poety, który wyklucza możliwość państwa bezideowego: odrzucenie imperium, sojuszu tronu i ołtarza jest dla Tiutczewa i większości rosyjskich konserwatystów XIX w. równoznaczne z odrzuceniem Kościoła jako takiego¹⁵. Tym samym zaczyna się w rosyjskiej tradycji myśli prawicowej kształtować kulturowy wzór tożsamości prawosławia, rosyjskości i absolutystycznej, namaszczonej władzy. Nie jest możliwe zrozumienie dziejów rosyjskiej myśli politycznej i dramatycznych konfliktów w dziejach nowożytnej Rosji bez uwzględnienia tego zrostu.

Teksty te świadczą wyraźnie o tym, że już w okresie kształtowania się Rosji postoświeceniowej, zarówno administracja, której wyrazicielem był Uwarow, jak i obóz słowianofilski wyraźnie stwierdzali niemożliwość pomyślenia państwa rosyjskiego bez prawosławnej podstawy.

Druga z fundamentalnych idei czarniosecińskich, samowładztwo, wyrażana była w przeszłości przez niejedno środowisko. Otwarcie nie kontestowała jej żadne siła politycznej prawicy minionego stulecia, w niektórych koncepcjach była jednak szczególnie uwydatniona. Na plan pierwszy wysuwa się konserwatyzm Nikołaja Karamzina, w którym scentralizowane państwo zarządzane przez monarchię przeciwstawione zostało sympatycznej, lecz niezdolnej do stawienia czoła wyzwaniom współczesności demokracji wiecowej¹⁶. Dla nadwornego dziejopisa Aleksandra I, car może wszystko, z wyjątkiem porzucenia monarchii, została mu ona bowiem dana jako dziedzictwo państwa i narodu.

Również słowianofile, odrzucając biurokracyzm, pozostawali jednak wyraźnie wierni zasadzie monarchicznej, czemu daje wyraz Konstantin Aksakow stwierdzając, że:

Wielu uważa Nowogród, jako najczęściej zmieniający książąt, za republikę. Nic bardziej fałszywego! Nowogród *nie mógł istnieć bez księcia*. Weźcie kroniki nowogrodzkie, przeczytajcie, z jakim przerażeniem mówi kronikarz, że nie było tam księcia przez trzy tygodnie. Widzicie więc, że chociaż często książąt zmieniano, a nawet skazywano na banicję, cała Rosja i wszystkie jej miasta, w tym także Nowogród, pozostawały wierne zasadzie monarchicznej i nigdy nie mówiły: powołamy rząd bez księcia¹⁷.

¹⁴ K. Aksakow, *Podstawowe zasady historii Rosji*, [w:] *idem, Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825-1861*, Warszawa 1961, s. 176.

¹⁵ Ф. И. Тютчев, *Россия и запад*, [b.m.w.] 2003 [online:] <http://feb-web.ru/feb/tyutchev/texts/pss06/tu3/TU3-179-.htm>, 29 V 2012.

¹⁶ Idee te zawarł m. in. w historycznej opowieści: Н. М. Карамзин, *Марфа посадница, или Покорение Новгорода. Историческая повесть*, Москва 1808.

¹⁷ K. Aksakow, *op. cit.*, s. 178.

Zdecydowaną apologię monarchii i krytykę rządów przedstawicielskich odnajdujemy także w traktatach Tiutczewa, który utożsamia parlamentaryzm z zasadą metafizycznej i społecznej negacji. Stanowi on jedynie opozycję wobec sprawdzonych i posiadających providencjalną misję autorytetów, ale sam nie jest w stanie zaproponować niczego konstruktywnego. To monarchia stanowi konstrukcję realnego świata, podczas gdy ruchy rewolucyjne i konstytucjonalistyczne budują jedynie miraż rzeczywistości społecznej i błędnie odczytują jej dynamikę¹⁸.

Zasadę monarchiczną uznawali także rosyjscy panslawiści, nawiązując zresztą mimowolnie do pierwszej znanej koncepcji panslawistycznej Juri Kriżanicia, chorwackiego wizjonera, który wysunął w Moskwie ideę zjednoczenia konfesyjnego oraz politycznego pod berłem carów.

Nikołaj Danilewski, autor biblii panslawizmu, rozprawy *Rosja i Europa* (*Россия и Европа*), wśród cech wyróżniających słowiański typ kulturowo-historyczny wymienia między innymi monarchię jako gwaranta stabilności wspólnoty¹⁹. Skrajnym przykładem monarchizmu w wersji absolutystycznej był konserwatyzm Konstantina Pobiedonoscewa, oberprokuratora Przenajświętszego Synodu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Przez szereg lat myśliciel zasypywał Aleksandra III listami, w których błagał monarchę o niedopuszczenie do powstania jakichkolwiek form konstytucjonalizmu. Za ruchem konstytucyjnym stoją wszelkiego rodzaju wrogowie imperium, w tym Polacy, sytuujący się w samym sercu tego ruchu²⁰.

Ogólny wydźwięk pism politycznych Pobiedonoscewa, w stopniu nie mniejszym niż u Tiutczewa, sprowadza się do druzgocącej krytyki parlamentaryzmu, wskazującej, że w odróżnieniu od monarchii prowadzi on do promowania interesów partyjnych. Podobnie jak zwolennicy konserwatywnej opozycji szlacheckiej końca XVIII stulecia²¹, postrzega stanowią monarchię jako ostoję bezinteresownej służby, wynikającej z powołania do sprawowania władzy. Gra interesów stronnictw w ramach konstytucyjnych gwarancji prowadzić może jedynie do ideologicznego zamętu²².

¹⁸ Ф. И. Тютчев, *op. cit.*

¹⁹ Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*, Санкт-Петербург 1995, s. 213-214.

²⁰ Zob. np. list z 21 lutego 1883: К. Победоносцев, *Письма к Александру III*, [online:] http://www.rus-sky.com/history/library/pobed1.htm#_Toc464028731, 19 II 2014.

²¹ W szczególności książkę Michaił Szczerbatow, którego krytyczne dzieło *O zepsuciu obyczajów w Rosji* (*О повреждении нравов в России*) stanowiło apologię zasady bezinteresowności służby państwu.

²² Ów duch krytycyzmu i konstytucjonalizmu przenika najbardziej słynny *Zbiór moskiewski* (*Московский сборник*), a szczególnie zwarty w nim tekst *Wielkie kłamstwo naszych czasów* (*Великая ложь нашего времени*) [online:] <http://www.wco.ru/biblio/books/pobedonoscev1/main.htm>, 19 II 2014.

W kręgu opozycji arystokratycznej epoki Katarzyny II zrodził się także trzeci z filarów doktryny czarnosecińskiej – pomysł powrotu do społeczeństwa stanowego. Główny przedstawiciel tego środowiska, książę Michaił Szczerbatow, potępia technokratyczną strukturę promocji i dewaluację szlachectwa w rozprawie *O zepsuciu obyczajów w Rosji (O повреждении нравов в России)*²³, a w utopii politycznej *Podróż do ziemi Ofirskiej pana S., szlachcica szwedzkiego (Путешествие в землю офирскую господина С..., швецаго дворянина)* dokonuje apologii ustroju stanowego jako doskonałego ułożenia społecznego²⁴.

Ostatnia wreszcie z fundamentalnych idei czarnoseciństwa, etniczny nacjonalizm, przez długi czas był w rosyjskiej myśli politycznej zjawiskiem zasadniczo nieznanym. Nawet jeśli do moskiewskich konserwatystów przypięto etykietkę „słowianofilstwa” nie oznaczało to bynajmniej konstatacji plemiennego nacjonalizmu. Zmiana nastąpiła dopiero z chwilą pojawienia się panslawizmu. Nikołaj Danilewski, Iwan Aksakow, Rostisław Fadiejew i inni działacze ruchu, wychodząc założenia o fundamentalnej roli „materiału etnograficznego”²⁵ w kształtowaniu cywilizacji nawoływali do rozwiązania „kwestii wschodniej” (*восточный вопрос*) poprzez interwencję zbrojną na Bałkanach i odłączenie Słowian Południowych od Turcji i Austro-Wegier. Bez ogródek wypowiedali się o konieczności zdecydowanych działań wobec narodów obcoplemiennych, których pozycja w proponowanym Związku Słowiańskim automatycznie uległaby pogorszeniu. Tym samym zatem przyznali w swych rozważaniach prymat czynnikowi plemiennemu. Dla Danilewskiego to pochodzenie etniczne i wspólnota języka miały decydować o przynależności do określonego typu kulturowo-historycznego. Tym samym rozpoczyna się rosyjska przygoda z nacjonalizmem etnicznym, która przerodzi się później w nacjonalizm czarnoseciński, a swe apogeum osiągnie w emigracyjnych organizacjach faszystowskich (w Harbinie i w USA) oraz we współczesnym marginalnym nacjonalizmie rasowym.

Rzut oka na wspomniane koncepcje pokazuje, że ideologia Czarnej Sotni posiadała bardzo dobrze przygotowane podłoże w tradycjach rosyjskiej myśli politycznej. Dostarczyła ona wielu argumentów za ideą prawnie regulowanego społeczeństwa prawosławnego, za monarchią absolutną, a począwszy od końca lat 60. XIX w. także za makronacjonalizmem etnicznym. Nowością był tylko agresywny antysemityzm, który, notabene, również zrodził się znacznie wcześniej – w taniej publicystyce i praktyce pogromów, mających miejsce w przeciągu XIX stulecia i w pierwszych kilku latach wieku następnego. Związki czarnosecińskie

²³ М. М. Щербатов, *О повреждении нравов в России*, Санкт-Петербург 1906.

²⁴ *Idem*, *Путешествие в землю офирскую господина С..., швецаго дворянина*, [w:] *idem*, *Русская литературная утопия*, Москва 1986, s. 37-79.

²⁵ Termin używany w rozprawie Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа...*

dokonały jedynie mało wysublimowanego połączenia wskazanych elementów, dostarczając doktryny prostej i praktycznej, pomimo że w samym tylko Zarządzie Głównym Związku Narodu Rosyjskiego zasiadało pięciu profesorów i jeden członek Akademii Nauk.

Summary

The Ideological Roots of the Black Hundreds

The phenomenon of the Black Hundred movement evoked lots of stereotypical approaches. It was in fact a couple of political organizations whose ideological background was comprised of Orthodox fundamentalism, monarchism, ethnic nationalism and anti-semitism. The early emanation of the movement was represented by such groups like The Holy Brigade or the Russian Assembly. Later the main part was played by Russian Monarchist Party, the Union of the Russian People, All-Russian National Union and the Union of Archangel Michael. The ideology, especially in the version presented by the All-Russian National Union, especially by its leader, Mikhail Osipovich Menshikov tended to isolate the Russian ethnic core from the strange (mainly Jewish) elements within the Empire.

The Black Hundred ideology did not appear in ideological vacuum. Its predecessors can be traced among such phenomena as: count Sergei Uvarov "official people's idea" summarized in the slogans of Orthodoxy, Absolute Monarchy and Nationality, the Slavophile doctrine, Apollon Grigogyev's "Philosophy of the Soil, Fedor Tyutchev's doctrine of the Eastern Empire, Pan-Slavism, and, finally in state conservatism whose highest emanation radiates in the writings of Konstantin Pobedonostsev.